

DE MYTHE VAN HET JOODSE KANNIBALISME

Pieter W. van der Horst

DE MYTHE VAN HET JOODSE KANNIBALISME

door

Pieter W. van der Horst

Rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid
van de Universiteit Utrecht op 16 juni 2006

DE MYTHE VAN HET JOODSE KANNIBALISME

De eerste ontmoetingen tussen Joden en Grieken waarover ons iets bekend is lieten bij de Grieken over het algemeen een positieve indruk van het joodse volk na. Zo is daar bijvoorbeeld de bekende passage waarin tegen het einde van de 4de eeuw v.C. Aristoteles' leerling Theophrastus de Joden 'filosofen' noemt.¹ Helaas is dit vroegste getuigenis vanwege tekstkritische en andere problemen onzeker en we kunnen er daarom niet te veel waarde aan hechten.² We hoeven echter niet lang te wachten voordat hetzelfde opnieuw wordt gezegd, ook nu weer door een leerling van Aristoteles, genaamd Clearchus van Soli (rond 300 v.C.). Clearchus zegt in zijn dialoog *De somno* dat Aristoteles hem verteld had eens een Jood te hebben ontmoet die iets wonderbaarlijks en filosofisch had. Die man, zo zegt Aristoteles, sprak niet alleen Grieks, hij had ook een Griekse ziel. "In de tijd dat wij in Klein-Azië verbleven, bezocht hij dezelfde plaatsen als wij en zocht hij contact met ons en met enkele andere geleerden. Hij wilde testen hoe geleerd ze waren. Maar omdat hij al veelvuldig onder intellectuelen verkeerd had, kon hij ons meer leren dan wij hem."³ Men kan met recht twijfels hebben over de historische geloofwaardigheid van een ontmoeting tussen Aristoteles en een geleerde joodse filosoof,⁴ maar dat doet feitelijk niet ter zake. Waar het om gaat is het

¹ In een fragment uit zijn *De pietate* dat bewaard is bij Porphyrius, *De abstinentia* II 26. Dit is nr. 4 in de grote collectie van M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, 3 delen, Jerusalem 1974-1984, I, 10. In het vervolg verwijst ik naar dit werk met de gangbare afkorting GLAJJ gevolgd door het nummer van het fragment. Het gaat om fr. 584A in de nieuwe editie met vertaling van W. Fortenbaugh *et alii* (edd.), *Theophrastus of Eresus. Sources for His Life, Writings, Thought and Influence*, vol. 2, Leiden 1992, 404-429.

² Zie de uitgebreide bespreking van deze problemen in J. Bouffartigue & M. Patillon (edd.), *Porphyre, De l'abstinence, livres II-III*, Paris 1979, 58-67.

³ Geciteerd bij Josephus, *Contra Apionem* I 176-181 = GLAJJ nr. 15.

⁴ Zie bijvoorbeeld de skepsis van U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Der Glaube der Hellenen*, vol. 2, Darmstadt 1955, 253 n. 1. Zo ook H. Lewy, 'Aristotle and the

feit dat er aan het begin van de hellenistische tijd door Griekse intellectuelen zeer positief over Joden geschreven kon worden.⁵ Ook relatief vrij van anti-joodse sentimenten zijn de fragmenten van Hecataeus van Abdera (begin van de hellenistische tijd) waarin hij de oorsprong en vroegste geschiedenis van het joodse volk beschrijft en daarbij zijn bewondering voor Mozes niet onder stoelen of banken steekt – hij noemt hem een man die uitblonk in wijsheid en moed – echter, halverwege zijn excursus over de Joden merkt Hecataeus wel op dat zij, vanwege hun ervaring als vreemdelingen uit Egypte verjaagd te zijn, er een wat asociale levenswijze op na houden die in zekere zin door vreemdelingenhaat gekenmerkt wordt (*apanthrôpon tina kai misoxenon bion*).⁶ Een eerste kritische noot is er dus al.

Het is dan ook van belang er op te wijzen dat, naast positieve geluiden, er van meet af aan, d.w.z. vanaf het begin van de hellenistische tijd, ook direct anti-joodse stemmen te horen zijn. Het is waar dat het verschijnsel van sympathie voor Joden en jodendom van Griekse en Romeinse zijde niet meer ophoudt te bestaan tot aan het einde van de oudheid – het beste bewijs

Jewish Sage according to Clearchus of Soli,' *Harvard Theological Review* 31 (1938) 205-235.

⁵ Eveneens uit het begin van de 3de eeuw v.C. stamt een passage uit de *Indika* van Megasthenes waarin hij zegt dat wat in India de Brahmanen zijn in Syrië de Joden zijn (GLAJJ nr. 14). Ook Clearchus laat Aristoteles in het hierboven verkort weergegeven fragment zeggen dat wat in India de Kalani zijn in Syrië de Joden zijn. Zie over dit thema verder M. Hengel, *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh.s v. Chr.*, Tübingen 1969, 464-473 ('Die Juden als Philosophen nach den frühesten griechischen Zeugnissen').

⁶ Geciteerd bij Diodorus Siculus, *Bibl. Hist.* XL 3, 3 = GLAJJ nr. 11. Over de vraag welke van de onder de naam van Hecataeus overgeleverde teksten over de Joden authentiek zijn zie o.a. B. Bar-Kochva, *Pseudo-Hecataeus, "On the Jews."* *Legitimizing the Jewish Diaspora*, Berkeley-Los Angeles 1996, en D.R. Schwartz, 'Diodorus Siculus 40.3 – Hecataeus or Pseudo-Hecataeus?.' in M. Mor *et al.* (edd.), *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud*, Jerusalem 2003, 181-197. De echtheid van de fragmenten blijft omstreden, maar ook al zou de door mij aangehaalde passage niet authentiek zijn, dan verandert dat niets aan het totaalbeeld van pro-joodse sympathie van Griekse zijde.

daarvan zijn de tijdens het Romeinse keizerrijk overal zo goed geattesteerde ‘Godvrezenden’ (in het Grieks *theosebeis*, *sebomenoi* of *phoboumenoi ton theon*), groepen pagane sympathizanten die aansluiting zochten bij lokale synagogen, zonder er lid van te worden maar wel de joodse gemeente op allerlei wijzen ondersteunend.⁷ Maar dit verschijnsel werd onafgebroken begeleid door een eveneens niet meer ophoudende stroom van *anti-joodse* propaganda van de kant van antieke auteurs.⁸

Het beginpunt van deze anti-joodse propagandaliteratuur is te vinden in het werk van Manetho, niet toevallig een Egyptenaar die rond het begin van de derde eeuw v.C. in het Grieks een groot werk over de geschiedenis van Egypte schreef; en het voorlopige hoogtepunt (of liever gezegd: dieptepunt) wordt bereikt wanneer in de eerste eeuw n.C. door Apion, opnieuw een Egyptenaar uit Alexandrië die in het Grieks schreef, een uitermate venijnige lastercampagne tegen het joodse volk wordt gelanceerd die vrijwel zeker heeft bijgedragen aan de grote uitbarsting van fysiek geweld tegen de Joden in Alexandrië (in 38 n.C.) waarmee de eerste pogrom in de geschiedenis een feit werd.⁹ Zijn tijd- en stadsgenoot Chaeremon, alweer een Egyptische geleerde en jodenhater, wiens werk ik 22 jaar geleden heb gepubliceerd,¹⁰ komt ook uit Alexandrië. Ook enkele andere anti-joodse auteurs uit de drie daartussen liggende eeuwen waren uit Egypte afkomstig. Waar heeft dat mee te maken?

⁷ Zie uit de omvangrijke vakliteratuur bijv. B. Wander, *Gottesfürchtige und Sympathisanten. Studien zum heidnischen Umfeld von Diasporasynagogen*, Tübingen 1998.

⁸ Een goed overzicht van de motieven in deze literatuur vindt men bij P. Schäfer, *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge MA – London 1997.

⁹ Daarover mijn boek *Philo's Flaccus: The First Pogrom*, Leiden 2003.

¹⁰ P.W. van der Horst, *Chaeremon. Egyptian Priest and Stoic Philosopher. The fragments collected and translated with explanatory notes*, Leiden 1984, tweede druk 1987.

Hier moet men bedenken dat aan het begin van de derde eeuw v.C., dus in de tijd van Manetho, voor het eerst een Griekse vertaling van een deel van de Hebreeuwse Bijbel werd gemaakt, en wel van de Tora, de vijf boeken van Mozes, waaronder dus ook het boek Exodus over de uittocht uit Egypte. In dat verhaal komen de Egyptenaren er niet bepaald goed vanaf, in feite figureren ze daar als de vijanden van God. Of Griekstalige Egyptische intellectuelen nu deze vertaling zelf lazen of dat ze er slechts door horen zeggen weet van kregen, in ieder geval gingen ze direct in de tegenaanval door het verhaal van de exodus op anti-joodse wijze te hervertellen.

Manetho zette de toon. Deze priester wijdt in zijn grote werk over Egypte aandacht aan de exodus, maar in zijn versie liggen de zaken aanmerkelijk anders dan in het bijbelverhaal.¹¹ Kort samengevat komt zijn verhaal hierop neer: Farao Amenophis wil graag een visioen van de goden ontvangen. Hij krijgt het advies om, wil hij dat doel bereiken, eerst het land Egypte te zuiveren van melaatsen en andere onreine personen. Daar verzamelt hij er zo'n 80.000 van – waaronder ook voormalige priesters - en stelt die tewerk in de steengroeven van het Nijldal. Later worden ze op hun verzoek overgebracht naar Avaris, de oude en inmiddels verlaten hoofdstad van de gehate Hyksos, waar een van de voormalige priesters de leiding over deze groep op zich neemt. Deze leider, Osarsiph genaamd maar later omgedoopt tot Mozes, decreteert dat de goden van Egypte niet meer vereerd mogen worden, dat de heilige dieren die in Egypte worden aanbeden opgegeten mogen worden, en dat de leden van de groep met niemand van buiten de eigen kring meer omgang mogen hebben. Hij legt ook contact met de

¹¹ Er is veel debat over de vraag of de anti-joodse elementen in dit relaas op Manetho zelf teruggaan of latere interpolaties zijn, maar mijns inziens heeft Menachem Stern een overtuigend pleidooi voor de oorspronkelijkheid ervan gevoerd in GLAJJ I 62-65.

inwoners van Jeruzalem, oude vijanden van de Egyptenaren, en vraagt hun medewerking om Egypte aan te vallen, hetgeen geschiedt. Faraos Amenophis kiest eieren voor zijn geld en vlucht met zijn leger naar Ethiopië, waarna een waar schrikbewind van de overwinnaars in Egypte volgt: dorpen en steden worden platgebrand, tempels geplunderd, heilige dieren gebakken en gebraden, waarbij de priesters van deze dieren gedwongen werden hun eigen goden te slachten en op te eten, waarna ze naakt uit hun tempels werden gesmeten. Wanneer ze tenslotte toch verdreven worden, stichtten deze aartskriminelen hun schurkenstaat in en rond Jeruzalem.¹²

Dit klinkt allemaal al erg genoeg en is een regelrechte omdraaiing van het bijbelverhaal, maar dan wel gekwadrated in kwaadaardigheid. Toch is dit nog maar het begin van een proces van demonisering van het joodse volk dat in de eeuwen daarna hoe langer hoe grimmiger vormen zal aannemen. Het meest in het oog vallende is daarbij dat er sprake is van een proces van generalisering waarin afkeer van Egypte en zijn goden wordt verbreed tot haat jegens de mensheid in het algemeen en ontkenning van de godenwereld, kortom: het joodse volk krijgt als wezenskenmerken opgeplakt: misantropie en atheïsme.¹³ Goddeloosheid en mensenhaat zijn zo de standaard elementen geworden in de anti-joodse propaganda in Alexandrië (en Egypte). Welke gevolgen dat had voor de verhoudingen tussen enerzijds Joden en anderzijds Egyptenaren en Grieken in die stad wordt pijnlijk duidelijk in een onthullende papyrus van circa 20 v.C. waarin een Grieks-Alexandrijnse hoogwaardigheidsbekleeder de wens van zijn Griekse medeburgers tot uitdrukking brengt “erop toe te zien dat de *zuivere* burgerstand van Alexandrië niet wordt *gecorrumped* door mensen zonder opvoeding en

¹² Dit fragment is bewaard bij Josephus, *Contra Apionem* I 228-252 = GLAJJ nr. 21.

¹³ Zie o.a. K. Berthelot, *Philanthrôpia judaica. Le débat autour de la 'misanthropie' des lois juives dans l'antiquité*, Leiden 2003, 79-184.

beschaving.”¹⁴ Eenvoudig gezegd betekent dit: Joden mogen geen burgers van deze stad worden want die burgerklasse moet ‘Judenrein’ blijven. ‘Mensen zonder opvoeding en beschaving’ zijn hier de Joden, onthoudt u dat, want ik kom er op terug.

Ik moet om redenen van tijd en de gemengde aard van het publiek afzien van een zelfs maar oppervlakkig overzicht van de ontwikkeling van de jodenhaat en de ‘judeofobie,’ zoals de befaamde judaïst en Utrechtse eredoctoer Peter Schäfer het heeft genoemd, en maak nu direct een sprong naar het dieptepunt bij Apion, de Alexandrijnse geleerde die ik al noemde. Deze extreme jodenhater was een alom gerespecteerd geleerde die zijn sporen had verdiend met een uitgebreid oeuvre op het terrein van de geschiedenis, de Homerusuitleg, de grammatica en tal van andere onderwerpen.¹⁵ Zijn aanvallen op het joodse volk in zijn geschiedwerk over Egypte zijn zó boosaardig en ook zó invloedrijk dat verscheidene decennia na zijn dood de joodse historicus Josephus het nog steeds nodig vindt om een heel werk te wijden aan de weerlegging van de laster van deze aartsantisemiet, namelijk in zijn boek *Contra Apionem*. Het verhaal dat Apion vertelt gaat als volgt:

De Seleucidische koning Antiochus IV kwam de Jeruzalemse tempel binnen en vond daar een man die op een aanligbed lag met voor zich een tafel die voorzien was van een rijk banket van vis en

¹⁴ V. Tcherikover & A. Fuks (edd.), *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 3 delen, Cambridge MA 1957-1964, nr. 150, 5-6. Dat met ‘mensen zonder opvoeding en beschaving’ (*athreptoï kai anagôgoï*) de Joden bedoeld worden is een vrij algemeen aanvaarde interpretatie.

¹⁵ Zie P.W. van der Horst, ‘Apion, “cimbaal van de wereld,”’ *Lampas* 35 (2002) 228-241.

vlees waar de man in verbijstering naar staarde. Toen de koning binnenkwam werd hij door de man onmiddellijk verwelkomd als een bevrijder. Voor de koning neervallend strekte hij zijn handen uit en smeekte hem om zijn hulp. De koning verzekerde hem dat hij die zou geven en vroeg hem wie hij was, waarom hij hier vertoefde en wat de betekenis was van die uitbundige dis. Daarop vertelde de man onder zuchten en in tranen zijn treurige verhaal. Hij zei dat hij een Griek was en dat hij, terwijl hij rondreisde in dit land om er handel te drijven, plotseling werd gekidnapt door vreemdelingen en naar deze tempel werd gebracht en opgesloten. Hij werd door niemand gezien behalve door dienaren die hem vetmestten met maaltijden van de meest uitzonderlijke luxe. Aanvankelijk leek hem zo'n onverwacht buitenkansje nog wel iets aardigs, maar na enige tijd werd hij toch achterdochtig en tenslotte verbijsterd. Uiteindelijk vroeg hij een van de mensen die hem kwamen bedienen wat er aan de hand was. En deze informeerde hem dat dit gedaan werd om een geheime wet van de joden te vervullen. Elk jaar vingen zij namelijk op een bepaalde tijd een Griekse vreemdeling, mestten hem een jaar lang vet, leidden hem tenslotte naar een bos, waar ze hem vermoordden en zijn lichaam offerden met het gebruikelijke ritueel om daarna zijn ingewanden op te eten. En terwijl zij de Griek offerden, zwoeren zij een eed van vijandschap jegens alle Grieken.¹⁶

We moeten bij dit gruwelverhaal van Apion niet vergeten dat de auteur een man was die gedurende de regering van keizer Caligula niet alleen door Alexandrië geëerd werd met de schenking van het burgerschap van hun stad (een uitzonderlijke eer voor een Egyptenaar!), maar dat diezelfde stad hem ook vroeg om als leider en woordvoerder te fungeren in de Alexandrijns-

¹⁶ Geciteerd door Josephus, *Contra Apionem* II 91-96 = GLAJJ nr. 171.

Griekse delegatie naar Rome na het conflict tussen joden en Grieken, de pogrom die de joodse gemeenschap in de stad in het jaar 38 in zoveel ellende had gestort. Als deze man zó prestigieus was dat de Grieken in Alexandrië besloten hadden hem het burgerrecht toe te kennen, dan moet het ons niet verbazen dat zijn ongelooflijke beschuldiging van joods kannibalisme, waarbij er nota bene ook nog een Griek werd opgegeten, door deze Grieken serieus werd genomen en geloofd.¹⁷ En dat zal zeker buitengewoon veel haat hebben gekweekt en bijgedragen hebben aan de gewelddadigheid.

Maar waarom kannibalisme? Waren misantropie en atheïsme niet al erg genoeg als beschuldiging? Natuurlijk kan men zeggen dat kannibalisme altijd als de ergst denkbare beschuldiging geldt, dus dat daarvoor geen speciaal motief hoeft te worden aangevoerd. Ook is bekend dat de combinatie van het eten van menselijke ingewanden en het zweren van een eed in de antieke propagandaliteratuur een *topos* was om aan te geven dat het om een criminele samenzwering van de tegenstanders ging.¹⁸ Maar als men denkt dat dat de hele verklaring is – de Joden als samenzweerders tegen de erfdragers der beschaving, de Grieken¹⁹ - dan ziet men over het hoofd dat

¹⁷ Dezelfde beschuldiging wordt later (?) in de eerste eeuw herhaald door een zekere Damocritus, maar wel met als verschilpunten dat volgens deze auteur het kannibalistische ritueel niet jaarlijks maar eens in de zeven jaar plaatsvond en dat het niet om een Griek ging maar om een vreemdeling (*xenos*); zie GLAJJ nr. 247.

¹⁸ E. Bickerman, 'Ritualmord und Eselskult,' in zijn *Studies in Jewish and Christian History*, deel 2, Leiden 1980, 225-255. Dat ook Joden deze beschuldiging tegen niet-Joden konden inbrengen bewijst *Sapientia Salomonis* 12:3-7, met het commentaar van D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, Garden City 1979, 239-240.

¹⁹ Vrijwel dezelfde beschuldiging werd overigens sinds de tweede eeuw n.C. door Grieken en Romeinen ook tegen de christenen in stelling gebracht; zie A. McGowen, 'Eating People: Accusations of Cannibalism Against Christians in the Second Century,' *Journal of Early Christian Studies* 2 (1994) 413-442; uit de oudere literatuur vooral F.J. Dölger, "'Sacramentum infanticidii.'" Die Schlachtung eines Kindes und der Genuß seines Fleisches als vermeintlicher Einweihungsakt im ältesten Christentum,' in zijn *Antike und Christentum* IV, Münster 1934, 188-228, en W. Schäfke, 'Frühchristlicher Widerstand,' *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 23, 1, Berlin – New York 1979, 460-723, spec. 579-596. De studie van H.H. Chapman, "'A Myth for the World.'" Early Christian Reception of Cannibalism in

deze beschuldiging, hoewel in het Grieks op schrift gesteld, uit een Egyptische koker komt. Wat hier mijns inziens namelijk op de achtergrond meespeelt is een Egyptisch motief dat te maken heeft met de verering van de godin Isis.²⁰

Isis is tot laat in de oudheid de meest populaire Egyptische godin geweest, niet alleen in haar land van oorsprong maar ook tot zeer ver buiten Egypte.²¹ Er is vrijwel geen land in de antieke wereld waar geen sporen van de verbreiding van haar cultus gevonden zijn. Een van de meer specifieke uitingen van de Isiscultus in de Grieks-Romeinse wereld zijn de zogenaamde Isis-aretalogieën, d.w.z. teksten, meestal als inscripties op steen bewaard gebleven maar soms ook geschreven op papyrus, waarin de grote daden en de goede eigenschappen van deze godin in het Grieks worden bezongen, hetzij door haarzelf in de ik-vorm hetzij door een van haar aanbidders in de

Josephus, *Bellum Judaicum* 6.199-219,' *Society of Biblical Literature Seminar Papers 2000*, Atlanta 2000, 359-378, heeft niets met ons thema te maken.

²⁰ Bickermans theorie dat het in het geval van Apions lasterverhaal om een element uit de Seleucidische politieke propaganda gaat is niet ondenkbaar ('Ritualmord' 240-245), maar hij verdisconteert onvoldoende dat de enige versie van dit verhaal uit een Egyptische pen komt. Ook een ander motief uit Apions polemieken, nl. dat de Joden een ezelskop aanbidden (*C.Ap.* 2:80), heeft een Egyptische achtergrond; zie J.W. van Henten & R. Abusch, 'The Depiction of the Jews as Typhonians and Josephus' Strategy of Refutation in *Contra Apionem*,' in: L. H. Feldman & J. R. Levison (eds), *Josephus' Contra Apionem: Studies in its Character and Context with a Latin Concordance to the Portion Missing in Greek*, Leiden 1996, 271-309.

²¹ L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern*, Berlin 1970; F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, 3 delen, Leiden 1973; F. Solmsen, *Isis among the Greeks and Romans*, Cambridge MA – London 1979; R.E. Witt, *Isis in the Ancient World*, Baltimore – London 1997 (=1971); R. Merkelbach, *Isis Regina – Zeus Sarapis: Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*, Stuttgart – Leipzig 1995. Voor een algemeen overzicht van de verbreiding van Egyptische culten buiten Egypte zie men M. Malaise, 'La diffusion des cultes égyptiennes dans les provinces européennes de l'Empire romain,' *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 17, 3, Berlijn – New York 1984, 1615-1691, en J. Leclant, 'Aegyptiaca et milieux isiaques. Recherches sur la diffusion du matériel et des idées égyptiennes,' *ibidem* 1692-1709. R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Parijs 1989, 77-128; S. Takacs, *Isis and Sarapis in the Roman World*, Leiden 1995; L. Bricault, *Atlas de la diffusion des cultes isiaques*, Paris 2001.

derde persoon. Van deze propagandistische aretalogieën zijn een aantal exemplaren over, alle uit de eeuwen rond het begin van onze jaartelling (2de eeuw v.C. – 3de eeuw n.C.).²² Zij hebben een Egyptische achtergrond, wellicht in de priesterlijke theologie van de stad Memphis die het centrum van haar cultus was, maar de daarmee verbonden problematiek kunnen we voor onze doeleinden goeddeels buiten beschouwing laten.

Om een indruk te geven van zulke teksten citeer ik hier enkele zinnen uit mijn eigen, al 12 jaar geleden gepubliceerde vertaling van een Isis-aretalogie op een papyrus uit het Egyptische Oxyrrhynchus, waar Isis o.a. wordt bezongen als “leidster van zeeën, heerseres over mondingen van rivieren, (...) die ook de Nijl over het hele land doet komen, (...) de alheerseres bij de processies der goden, die vijandschap haat, het echte juweel van de wind en diadeem van het leven, (...) O heerseres Isis, grootste der goden, belangrijkste naam, (...) U heerst over het hemelse en het onmetelijke; (...) U brengt de zon van zijn opgang naar zijn ondergang en alle goden verheugen zich daarover; bij het opkomen der sterren aanbidden de bewoners van het land u onvermoeibaar; (...) de demonen zijn u gehoorzaam; (...) U hebt in alle steden voor altijd tempels van Isis gevestigd en u hebt aan alle mensen de wetten en een volmaakt jaar overhandigd;

²² W. Peek, *Der Isishymnus von Andros und verwandte Texte*, Berlijn 1930; R. Harder, *Karpokrates von Chalkis und die memphitische Isispropaganda* (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1943, Phil.-hist. Kl. Nr. 14), Berlin 1944; J. Bergman, *Ich bin Isis. Studien zum memphitischen Hintergrund der griechischen Isis-Aretalogien*, Uppsala 1968; Y. Grandjean, *Une nouvelle arétalogie d’Isis à Maronée*, Leiden 1975; H. Engelmann, *The Delian Aretalogy of Sarapis*, Leiden 1975; H. Engelmann, *Die Inschriften von Kyme*, Bonn 1976, 97-108. De door Harder gepubliceerde tekst uit Chalkis (op Euboea) is ook afgedrukt in L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin 1969, nr. 88; de door Engelmann gepubliceerde tekst uit Kyme ook in Grandjean, *Nouvelle arétalogie* 122-124, en Merkelbach, *Isis Regina* 115-118. Voor een compleet overzicht van het materiaal zie Grandjean, *Nouvelle arétalogie* 8-11. Voor het propagandistische karakter van deze teksten zie A.D. Nock, ‘Graeco-Egyptian Religious Propaganda,’ in zijn *Essays on Religion and the Ancient World*, Oxford 1972, II 703-711, en Witt, *Isis* 100-110.

(...)U hebt aan vrouwen een gelijke macht aan die van mannen gegeven; (...)U bent dan ook de heerseres over alle dingen voor altijd!”²³ Ook de ik-vorm wordt gebruikt (in de aretalogie van Kyme): “Ik heb met Hermes de lettertekens uitgevonden; (...) ik heb de mensheid wetten gesteld; (...) ik ben degene die voor de mensen vruchten heeft uitgevonden; (...) ik heb de aarde van de hemel gescheiden; (...) ik heb de baan van zon en maan bepaald; (...) ik heb man en vrouw met elkaar verbonden; (...) ik heb de heerschappij van tyrannen beëindigd en ik heb het moorden gestopt.”²⁴ En zo gaat het maar door, de lofprijzing kan maar geen einde nemen.

Waar het mij in dit verband nu om gaat is dat in een aantal van deze Isis-aretalogieën een opvallend motief voorkomt dat als volgt wordt verwoord: “Samen met mijn broer Osiris heb ik een einde gemaakt aan de *anthrôpophagia*.”²⁵ Het woord *anthrôpophagia* betekent ‘het opeten van mensen,’ kannibalisme dus. In de context wordt telkens benadrukt dat Isis de mensen, die aanvankelijk als wilde dieren leefden en geen wetten en regels kenden en daarom elkaar voortdurend naar het leven stonden en elkaar zelfs letterlijk verslonden, beschaving heeft gebracht: ze voerde wetten in, leerde de mensheid vruchten eten, dus de voortbrengselen van de aarde i.p.v. elkaar, ze maakte daarmee een einde aan het onderlinge moorden, ze leerde de mensen op een beschaafde manier met elkaar te leven, ze onderwees hen ook het schrift zodat cultuur kon ontstaan. Kortom: Isis is de godin van het

²³ *Pap. Oxy.* 1380, 122-233 (excerpten), vertaald in P.W. van der Horst, *Gebeden uit de antieke wereld*, Kampen 1994, 38-40. Indrukwekkende parallellen zijn te vinden in de fraaie Isishymnen van Isidorus; zie V. F. Vanderlip, *The Four Greek Hymns of Isidorus and the Cult of Isis*, Toronto 1972.

²⁴ Engelmann, *Inschriften* 98.

²⁵ Kyme 21 (Engelmann, *Inschriften* 98; Bergmann, *Ich bin Isis* 302)); Ios 18 (Peek, *Isishymnus* 123-4; Witt, *Isis* 155); Andros 45-46 (Peek, *Isishymnus* 17); Diodorus Siculus 1.14.1 (mogelijk uit Hecataeus van Abdera).

eerste grote beschavingsoffensief.²⁶ De overgang van een dierlijk, beestachtig bestaan naar een volwaardig menselijk leven is alleen maar dankzij haar goedheid mogelijk geweest. Het is het stoppen met elkaar uitmoorden en verslinden en het gaan eten van de voortbrengselen van de aarde dat de overgang van totale afwezigheid van beschaving naar een geciviliseerd bestaan markeert. Dat einde van een dierlijk bestaan is alleen dankzij de gaven van Isis mogelijk geworden.²⁷

Een saillant detail is natuurlijk dat, terwijl in de Isisteksten het de wetten van deze godin zijn die de mensheid de beschaving binnenvoeren, het volgens Apion de wetten van de god van de Joden zijn die hen juist buiten de beschaving houden. Kennelijk heeft de joodse god niet het civilizerend potentieel dat Isis wél heeft. Het is daarom dat de Joden volgens Apion deze cruciale beschavingsslag hebben gemist, terwijl de rest van de mensheid die wél heeft meegemaakt. De impliciete vraag is dan ook of Joden eigenlijk wel volwaardig mensen zijn, *quod non*. Dat is zeker de suggestie die Apion bij zijn Egyptische en Griekse lezers wil wekken. Een ieder in het Alexandrijnse milieu die de door de Isis-aretalogieën verkondigde theorie over het ontstaan van beschaving en cultuur kende, en dat waren er in die stad zeker zeer velen, konden niet tot een andere conclusie komen dan dat Joden ‘Untermenschen’ waren. Geen wonder dat ze hen in het jaar 38, waarschijnlijk kort na de publicatie van Apions werk, met graagte vermoordden (zie Philo’s *In Flaccum*).²⁸

²⁶ Zie H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin-New York 1971 (=1952), 326-332; A.-J. Festugière, ‘À propos des arétalogies d’Isis,’ in zijn *Études de religion grecque et hellénistique*, Parijs 1972, 138-163.

²⁷ Solmsen, *Isis* 34.

²⁸ Zie noot 9.

Nu is het niet zo dat deze these staat of valt met de Egyptische oorsprong van deze theorie over het begin der beschaving.²⁹ Ook in louter Griekse milieus, buiten de kring van Isis-aanhangers, circuleerden er soortgelijke gedachten.³⁰ Om slechts enkele van de belangrijkste getuigenissen daarvan te noemen, reeds bij Homerus vinden we het motief van een menseneter als wilde barbaar in de figuur van de cycloop Polyfemus (*androphagos* noemt de dichter hem, *Odyssee* 10.200; ‘geen broodetend mens,’ 9.191) en hetzelfde epos kent ook hele volksstammen die leven van mensenvlees zoals de wilde Laistrygonen (*Od.* 10.116).³¹ Aristoteles spreekt over barbaarse volkeren bij de Zwarte Zee die zwelgen in mensenvlees (*Ethica Nicomacheia* 7.4, 1148b22; *Politica* 8.4, 1338b19-20). Hij was daarin al voorgegaan door Herodotus die over de Skythen, die ook in die regionen wonen, spreekt als de meest wilde van alle mensen, barbaarse *androphagoi* (kannibalen, 4.106; vgl. ook 1.216; 3.38; 3.99; 4.26); later zullen ook Plinius Maior en anderen dat doen (*Naturalis Historia* 6.54; 7.11-12).³² Plinius noemt in zijn beschrijving van stammen in Afrika ook een volk genaamd de Anthropophagi (menseneters, *Naturalis Historia* 4.88; 6.53). De tragicus Euripides laat Theseus zeggen dat hij die god prijst die de mensen uit hun

²⁹ In die zin is het ook niet van groot belang of Apion nu wel of niet een Egyptenaar of een Griek was, al deel ik niet de verregaande skepsis van sommigen die betogen dat Josefus’ bewering dat Apion een Egyptenaar was alleen maar een kwestie van culturele stigmatisering en discreditering is; zie bijv. K.R. Jones, ‘The Figure of Apion in Josephus’ *Contra Apionem*,’ *Journal for the Study of Judaism* 36 (2005) 278-315.

³⁰ Hierover met name Festugière, ‘À propos des arétalogies d’Isis’ 145-149. Zie ook F. Graf, ‘Kannibalismus,’ *Neue Pauly* 6 (1999) 247. Over de vraag of er ook daadwerkelijk mensenoffers in de Grieks-Romeinse wereld werden gebracht zie F. Schwenn, *Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern*, Giessen 1915, en W. Burkert, *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, Berkeley etc. 1983, Index s.v. Het bekendste document waarin kannibalistische taferelen worden beschreven is Juvenalis’ *Satire* 15; de meest uitgebreide verhandeling over kannibalistische volkeren is Plinius’ *Naturalis Historia* 7.9-12.

³¹ Voor deze en andere mythische anthropophagen zie D.D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece*, London-New York 1991, 71-138.

oorspronkelijke dierlijke staat van leven heeft opgericht door aan hen verstand, spraak, de kunst van de landbouw en andere vormen van beschaving te schenken (*Supplices* 201vv.).³³ Plato verwijst in zijn *Epinomis* (975a-b) naar de traditie dat de mensheid door de ontdekking van de akkerbouw verlost is van de noodzaak elkaar te verslinden (vgl. *Wetten* 782a-c). Hij schildert overigens elders, in zijn *Staatsman* 271d-e, het tijdperk van Kronos als een idyllische en vegetarische periode waarin vrede en harmonie allesoverheersend was, terwijl de filosoof Euhemeros (ca. 300 v.C.) zegt dat die oertijd, de periode van Kronos, een tijdperk van kannibalisme was, waarna het Zeus was die deze gruwelijke praktijk afschafte en de mensen wetten en beschaving (*leges moresque*) leerde (Testimonium 66 = Lactantius, *Institutiones Divinae* 1.13.2).³⁴ Plutarchus levert de traditie over dat Osiris de mensheid van haar primitieve en dierlijke levenswijze bevrijdde door hen de landbouw te leren en wetten te geven (*De Iside et Osiride* 13, 356A); hier wordt weliswaar kannibalisme niet expliciet genoemd, maar gezien de wel zeer nauwe parallellie met de Isishymnen is die vrijwel zeker geïmpliceerd.³⁵ De neef van Plato's moeder, Kritias, spreekt in zijn beroemde tekst over het gemanipuleerde ontstaan van het geloof in goden over de 'beestachtige' (*thêriôdês*) staat waarin de mensheid leefde voordat er wetten werden bedacht, daarbij waarschijnlijk doelend op kannibalisme (88B25 Diels-Kranz).³⁶ In een passage over de evolutie van de beschaving zegt de tragedieschrijver Moschion (4de-3de eeuw v.C.) dat de

³² Vgl. ook Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 9.4.6; Strabo 15.1.56 (over volkeren in de Kaukasus).

³³ Vgl. Aristophanes, *Ranae* 1032-1036.

³⁴ Over deze inconsistentie in het beeld van het tijdperk van Kronos in de Griekse literatuur zie H.S. Versnel, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion II: Transition and Reversal in Myth and Ritual*, Leiden 1994, 106-114.

³⁵ J. Gwyn Griffiths, *Plutarch's De Iside et Osiride*, University of Wales Press 1970, 309.

³⁶ Daarover mijn studie 'De eerste atheïst' in mijn *Mozes – Plato – Jezus. Studies over de wereld van het vroege christendom*, Amsterdam 2000, 99-108.

mensheid in haar oorspronkelijke staat kannibalistisch was, brute dierlijke kracht was alles wat telde, totdat de uitvinding van de landbouw de beschaving inluidde (TGF I 97F6).³⁷ Theophrastus daarentegen was van mening dat de oorspronkelijke vorm van offer louter vegetarisch van aard was, maar dat het een gebrek aan plantaardig voedsel was waardoor de mensen er op een gegeven ogenblik toe overgingen elkaar aan de goden te offeren; zo ontstond het kannibalisme, dat vanwege de sociale nadelen op zijn beurt weer werd afgelost door het eten van dierlijk vlees (*De pietate* fr. 584A Fortenbaugh [zie noot 1], *apud* Porphyrius, *Abst.* 2.27).³⁸ Een bijzondere overlevering wordt ons gemeld door de geograaf Pausanias, nl. dat de godin Demeter via een orakel de inwoners van Arkadië dreigt hen weer terug te laten vallen in hun oorspronkelijke staat van kannibalistische nomaden, waaruit ze hen eerder heeft bevrijd, als ze haar niet vereren (8.42.6). Tenslotte citeert Athenaeus een parodie van Athenion op al deze *Kulturentstehungslehren*, waarin iemand beweert dat de eigenlijke redders van de mensheid de koks zijn – immers, zij zijn het die door hun heerlijk bereide maaltijden de mensen er vanaf hebben gebracht elkaar rauw te verslinden (*Deipnosophistae* 14.660e). Er zouden nog veel meer teksten genoemd kunnen worden, maar ik volsta hiermee.³⁹

In veel van deze teksten komt men telkens weer de termen *thêriôdês* (beestachtig, dierlijk) en *agriôdês* (wild, woest) tegen als aanduiding van de teugellose en gewelddadige leefwijze der mensheid in haar kannibalistische

³⁷ Zie B. Snell (ed.), *Tragicorum Graecorum Fragmenta* I, Göttingen 1971, 265-266. De tekst is identiek aan Orphisch fragment 292 Kern, dat ook zegt dat men destijds voor het bereiden van maaltijden eerst elkaar moest doden (v.14-17).

³⁸ Ook Empedocles schijnt er een theorie op na te hebben gehouden van een verval der mensheid van een vegetarisch bestaan tot een van kannibalistische aard; zie M.R. Wright, *Empedocles: The Extant Fragments*, London-Indianapolis 1995 (2nd ed.), 284-288.

³⁹ Meer materiaal bij Festugière, 'À propos des arétologies d'Isis' 145-149.

fase.⁴⁰ Aan de hier kort aangeduide passages kan men al zien dat er meer dan één theorie over de plaats van dit inhumane leven in de ontwikkeling der mensheid bestond. Voor sommigen was het een gelukkig overwonnen beginstadium; voor anderen was het juist een verschijnsel van degeneratie vergeleken met een ideale oertoestand; voor weer anderen speelde dit motief alleen maar een rol in hun beschrijving van volkeren in vreemde verten, gelegen aan de rand van of buiten de beschaafde wereld.⁴¹ De implicatie van deze Griekse theorieën voor de beeldvorming van Joden in de bewuste tekst van Apion is in ieder geval dezelfde als wanneer men een Egyptische achtergrond aanneemt:⁴² in beide gevallen is de conclusie onvermijdelijk dat de Joden in een stadium zijn blijven steken dat voorafgaat aan de ontwikkeling van de beschaving óf zijn vervallen tot een gedegeneerd leven op het niveau van wilde dieren. Opnieuw dus: Joden zijn ‘Untermenschen.’ Ze hebben wel wetten maar die dragen hen juist op rituelen uit te voeren die erop neerkomen dat ze nog op het niveau van dieren leven, er een *thêriôdês bios* op na houden. Als kannibalen zijn ze in feite wetteloos, primitief, immoreel, gewelddadig, en conspiratoir.⁴³ Ik wijs

⁴⁰ Vgl. ook Pseudo-Hippocrates, *De vetere medicina* 3, waar wordt gezegd hoezeer mensen geleden hebben onder de *thêriôdês diaita*, toen men nog rauw en onbewerkt vlees at. Verder Isocrates, *Panegyricus* 28; Hyginus, *Fabulae* 274.20; Diodorus Siculus 1.90.

⁴¹ Zie o.a. S. Blundell, *The Origins of Civilization in Greek and Roman Thought*, London-Sydney 1986; Th. Cole, *Democritus and the Sources of Greek Anthropology*, Atlanta 1990; B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, Hildesheim 1967, 144-174. Veel materiaal is ook te vinden in het oudere werk van J. Haussleiter, *Der Vegetarismus in der Antike*, Berlin 1935.

⁴² Ik acht het overigens, met Festugière, heel goed mogelijk dat het motief van de overwinning van het kannibalisme in de Isis-aretagieën aan Griekse *Kulturentstehungslehren* is ontleend.

⁴³ Een kleine twee eeuwen na Apion vinden we de beschuldiging van joods kannibalisme opnieuw bij de historicus Cassius Dio die vertelt dat de Joden van Cyrene onder leiding van een zekere Andreas in 115 n.C. slachtingen aanrichtten onder de Grieken en Romeinen. “Zij aten het vlees van hun slachtoffers op, gebruikten hun ingewanden als gordels, smeerden zich in met hun bloed, en droegen hun huid als kleding. Velen zaagden zij doormidden, vanaf het hoofd naar beneden,

er uitdrukkelijk op dat deze extreme vorm van defamering, voortkomend uit een intense jodenhaat, er al was vóórdat het christendom ontstond en lang voordat er racistische theorieën over de inferioriteit van de Joden werden ontwikkeld.

Het motief van het joodse kannibalisme met de daaraan voorafgaande al dan niet rituele moord bleek een lang leven te zijn beschoren. In de christelijke middeleeuwen duikt het motief in allerlei variaties overal weer op. Ik moet ook daarover kort zijn en noem slechts enkele gegevens.⁴⁴ Het middeleeuwse anti-joodse discours is anders dan het antieke pre-christelijke omdat het christendom als dominant motief dat van de godsmoord invoerde: de Joden hebben Jezus vermoord en zijn daarom een verdoemd volk. Maar alsof dat niet genoeg was, komt ook hier het element van joods kannibalisme weer tevoorschijn. En deze keer is het uiteraard geen heidense Griek die het slachtoffer is maar – u raadt het al – een christen, erger nog: een christelijk kind. Op de achtergrond speelt hier het door de hele periode van de middeleeuwen heen door christenen aangehangen geloof dat Joden aanhangers van de duivel waren (waarbij ze een aardig handje werden geholpen door naargeestige uitlatingen in de johanneïsche literatuur van het Nieuwe Testament over de duivel als vader van de Joden en de synagoge van de satan: Joh. 8.44 en Openb. 2.9). De Joden hadden een pact met de duivel gesloten en waren erop uit de christenheid te vernietigen – geen

anderen wierpen ze voor de wilde dieren, en weer anderen dwongen zij te vechten als gladiatoren” (*Hist.* 68.32.1-2). Dit heeft alles weg van oorlogspropaganda.

⁴⁴ Zie hierover vooral J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Anti-Semitism*, Philadelphia 1983 (repr. van de ed. 1943); ook S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vol. 11, New York – Philadelphia 1967, 122-191. In het aparte Index Volume bij dit standaardwerk vindt men op p. 16, s.v. Blood accusation, een lijst referenties naar andere plaatsen in dit werk waar individuele gevallen van beschuldigingen van rituele moord worden besproken. De literatuur over het antisemitisme is zeer uitgebreid. Voor een eerste oriëntatie verwijs ik naar S.S. Cohen, *Antisemitism: An Annotated Bibliography*, 3 delen, New York 1987-1994.

wonder dat verhalen over allerlei door Joden bedreven gruwelpraktijken in circulatie werden gebracht en gretig aftrek vonden, een klassiek voorbeeld van diabolisering van een heel volk.⁴⁵ Zeer talrijk zijn de beschuldigingen dat Joden door vergiftiging, o.a. van waterbronnen, proberen een zo groot mogelijk aantal christenen uit te roeien. Wanneer dan ook in 1348 de Zwarte Dood in Europa toeslaat, een pestepidemie waardoor een groot deel van de Europese bevolking omkomt, is het duidelijk wie daarachter zitten; tienduizenden Joden worden her en der vermoord als schuldigen aan deze ramp, behalve in Avignon waar ze bescherming van de paus genieten.⁴⁶ Eeuwen later zegt Luther nog steeds dat, als de Joden de kans kregen, ze alle christenen zouden vermoorden.⁴⁷

Maar niets heeft in de Middeleeuwen meer bijgedragen aan de bestendiging van een diep gewortelde intense jodenhaat dan de talrijke verhalen over rituele moord op christelijke kinderen door Joden.⁴⁸ Deze horrorachtige beschuldigingen, waarvan we talloze gevallen kennen, werden meestal door katholieke geestelijken in omloop gebracht en daarin werden willekeurige sterfgevallen en verdwijningen aangegrepen om de Joden ervan te betichten dat zij christenen hadden vermoord omdat ze hun bloed, en vaak ook hun ingewanden, nodig hadden voor hun duivelse rituelen, d.w.z. magische praktijken. In latere versies heet het dan meestal dat hun bloed, hart en lever nodig waren voor het bereiden van matses en andere gerechten voor het

⁴⁵ Zie M. Perry & F.M. Schweitzer, 'The Diabolization of Jews' in hun *Antisemitism: Myth and Hate from Antiquity to the Present*, New York 2002, 73-117.

⁴⁶ Trachtenberg, *Devil* 97-108.

⁴⁷ H.A. Oberman, *The Roots of Anti-Semitism in the Age of Renaissance and Reformation*, Philadelphia 1984, *passim*.

⁴⁸ H.L. Strack, *The Jew and Human Sacrifice*, New York 1909; C. Roth, *The Ritual Murder Libel and the Jews*, London 1935; Perry & Schweitzer, 'Ritual Murderers: Christian Blood and Jewish Matzos,' in hun *Antisemitism* 43-72. D.J. Miller, *The Development of the 'Ritual Murder' Accusation in the Twelfth and Thirteenth*

Pesachmaal.⁴⁹ Soms werd er nog bij verteld dat het kind werd vetgemest voorafgaand aan de dood door kruisiging! Zulke beschuldigingen liepen meestal uit op massale moordpartijen.

Deze mythe is onuitroeibaar gebleken. Niet alleen werd hij in de Nazitijd door Duitse fascisten als Julius Streicher in *Der Stürmer* volop uitgebuit,⁵⁰ maar – zoals we nu zullen zien – ook in de 21ste eeuw is deze gruwelmythe nog springlevend en vindt hij gretig aftrek. Bij de tijd van het nationaal-socialisme (1933-1945) hoef ik niet langer stil te staan. Het is immers genoegzaam bekend dat in de nazi-propaganda de Joden als volk systematisch zozeer gedemoniseerd en gedehumaniseerd werden dat op den duur een meerderheid van de Duitsers, Oostenrijkers, Polen enz. de Joden als niets anders kon zien dan als smerig ongedierte dat verdelgd moest worden. De massamoordenaars in de concentratiekampen konden dan ook aan het einde van elke dag naar huis gaan met het goede gevoel de mensheid een grote dienst te hebben bewezen met het uitroeien van levensgevaarlijk ongedierte.⁵¹

Wie optimistisch zou verwachten dat na de Tweede Wereldoorlog dit giftige gedachtengoed wel zou zijn verdwenen, komt bedrogen uit. In 1946 vielen er in Polen tientallen joodse slachtoffers na beschuldigingen van ritueel

Centuries and its Relationship to the Changing Attitudes of Christians towards Jews. M. Phil. thesis, Cambridge 1991 (non vidi).

⁴⁹ Interessant is dat er versies zijn waarin christelijk bloed en lichaamsdelen elk jaar nodig zijn, maar ook andere waarin dat slechts eens in de zeven jaar het geval is. Dezelfde variatie tussen één en zeven jaar vindt men al in de vóórchristelijke oudheid in de uiteenlopende versies van Apion en Damocritus (zie noot 17).

⁵⁰ Trachtenberg, *Devil* 243 noot 6 (in mei 1934 werd er zelfs een heel themanummer van *Der Stürmer* aan gewijd).

⁵¹ Zie bijv. M. Gilbert, *The Holocaust. The Jewish Tragedy*, Glasgow 1986; D. Dwork & R.J. van Pelt, *De Holocaust. Een geschiedenis*, Amsterdam 2002; L. Poliakov, *Der arische Mythos*, Wien-München-Zürich 1977; S.E. Bronner, *Rumor about the Jews. Antisemitism, Conspiracy, and the Protocols of Zion*, Oxford 2000.

kannibalisme. Nog geen tien jaar geleden werd deze beschuldiging opnieuw geuit in een Roemeense krant en op de Wit-Russische televisie.⁵² Zeer onlangs, in de winter van 2005/2006, zond de Syrische staatstelevisie een uitzending over de Joden uit waarin rabbijnen als kannibalen werden afgeschilderd. Geen wonder als men bedenkt dat in 1983 de latere Syrische vicepremier en minister van defensie Mustafa Tlass een boek publiceerde (*De matze van Zion*) waarin de bloedmythe weer breed wordt uitgemeten, een boek waarop hij promoveerde (!) en waarmee hij een zeer groot publiek zou bereiken (20 jaar later staat het nog steeds op de bestsellerslijst en is het in tal van talen vertaald).

Daarmee stuiten we op een groot en mondiaal probleem, nl. dat de islamitische wereld de fakkel van de redeloze jodenhaat van de nazi's heeft overgenomen en met vuur en verve verder draagt. De islamisering van het Europese antisemitisme is een van de meest huiveringwekkende ontwikkelingen van de laatste decennia. In heel de islamitische wereld wordt al jaren lang dag in dag uit in kranten, weekbladen, schoolboeken, radio- en televisie-uitzendingen, preken van imams, in lessen op school en aan de universiteiten een onvoorstelbare hoeveelheid anti-joodse propaganda van de ergste soort over honderden miljoenen hoofden uitgestrooid. Ook in talloze cartoons, die soms aantoonbaar regelrecht zijn overgenomen uit de anti-joodse pers van de Nazi-tijd, wordt een beeld van het joodse volk gecreëerd dat in negativiteit zijn weerga niet kent. De theoloog Hans Jansen (niet onze arabist) heeft er een kleine 1500 verzameld uit alleen al de laatste vijf jaar. Alle Joden zijn daarin steevast bloeddorstige monsters, zo niet erger. Onlangs schreef de Israëliische media-watcher Aryeh Stav dat wat er aan anti-joodse propaganda omgaat in de islamitische wereld in omvang en ernst

⁵² Perry & Schweitzer, 'Ritual Murderers: Christian Blood and Jewish Matzos,' in hun *Antisemitism* 69.

die van de Nazi-tijd *overtreft*.⁵³ Dat hij gelijk heeft kan iedereen zien die de moeite neemt eens een tijd te volgen wat er met name in Arabische media verschijnt (bijv. via de website van MEMRI, het Middle East Media Research Institute)⁵⁴ of anders door het verbijsterende boek *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme* van Hans Jansen te lezen en zijn CD-rom met bijna 1500 cartoons te bekijken.⁵⁵ Daaruit blijkt zonneklaar dat in de islamitische wereld op zeer grote schaal een hysterische vorm van jodenhaat bestaat.

Zoals gezegd, ook de Jood als kannibaal ontbreekt in deze intensieve haatcampagne niet. In menige cartoon worden Joden afgebeeld die islamitische kinderen rauw verslinden, maar ook in boeken en TV-documentaires, op internet-websites en in films, en zelfs in ‘wetenschappelijke’ publicaties duikt het motief veelvuldig op. Ook tal van andere zaken, waarvan de rest van de mensheid weet dat Joden er helemaal niets mee te maken hebben, worden hun in de schoenen geschoven: de Joden zitten achter de aanslag op de Twin Towers, achter de Deense cartoons, achter de aidsepidemie, achter de tsunami, achter de vogelgriep, achter de recente bomaanslag op de sji’itische gouden moskee in Samarra, uiteraard achter het communisme én kapitalisme etcetera. Als dan onweerlegbaar wordt aangetoond dat iets helemaal niet waar is, bijvoorbeeld doordat

⁵³ “In terms of time and space, the Arab caricature exceeds anything previously known in the annals of the hatred of Israel over the ages. Never before has an entire civilization, spread over 22 countries, constantly, day after day for decades, in hundreds of newspapers, denigrated the image of the Jew and his country. Moreover, if we judge the Arab caricature in terms of virulence, we will find that it exceeds anything that preceded it, including the Nazi caricature, hitherto adjudged as embodying the nadir of the hatred of Israel.” Geciteerd uit de versie van zijn artikel “Arab Antisemitism in Cartoons” dat is opgenomen op de CD-rom met de karikaturen verzameld door Hans Jansen. Zie ook Aryeh Stav, *Peace: The Arabian Caricature of Anti-Semitic Imagery*, Jerusalem 1999.

⁵⁴ Op het internet: <http://www.memri.org/>

Osama bin Laden zelf zegt de aanslag op de Twin Towers te hebben gepleegd, zet dat maar weinigen aan tot denken, nee, men schakelt alle denkbare middelen in om met deze cognitieve dissonantie om te gaan en stelt vervolgens dat *dus* Osama bin Laden voor de Israëlische geheime dienst werkt. Niets helpt om deze groteske vijandsbeelden in de islamitische wereld te ontcrachten – immers, men *wil* niets anders geloven. Hier regeert niet alleen de leugen, hier regeert godsdienstfanatisme in zijn gevaarlijkste vorm. En het trieste is dat we het hier niet hebben over kleine groepjes radicalen maar juist over grote massa's gewone islamitische gelovigen die op dit punt door en door gehersenspoeld zijn door hun geestelijke en politieke leiders.

Het bontst in dit opzicht maken het Iran, Syrië en de Palestijnse gebieden. Syrië heb ik al genoemd. Over Iran en zijn rabiante anti-joodse leiders die Israël met een atoombom van de kaart willen vegen, hoef ik weinig te zeggen. Dat regime, dat de Holocaust ontkent maar er wél graag zelf een wil veroorzaken, vormt de grootste bedreiging voor Israëls voortbestaan sinds 1948: het werkt onverbloemd aan een 'Endlösung.' Maar in termen van ons thema –het propageren van jodenhaat - is de situatie minstens even erg bij de Palestijnen. De grofheid van de anti-joodse hersenspoeling die men daar kan constateren overtreft de bangste verwachtingen. In tal van Palestijnse schoolboeken wordt kinderen jaar in jaar uit geleerd dat het een heilige plicht is het joodse volk te vernietigen omdat Joden als Satanskinderen zich tegen God verzetten en tegen de mensheid en de islam complotteren.⁵⁶ Ook hebben de Joden helemaal geen historische wortels in Palestina, zij zijn nieuwkomers vergeleken met de Palestijnen en moeten dus als een agressieve koloniale macht worden beschouwd die gericht is op de vernietiging van de islam en daarom zelf vernietigd moet worden. En al dat

⁵⁵ H. Jansen, *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme. Islamisering van het Europees antisemitisme in het Midden-Oosten*, Heerenveen 2006.

lesmateriaal wordt door Europa zwaar gesubsidieerd, dus ook met uw en mijn belastinggeld.

Een van de zeer treurig stemmende kanten van deze zaak is dat Palestijnse intellectuelen en wetenschappers aan Palestijnse universiteiten, niets doen om deze leugens te ontmaskeren terwijl ze vrijwel zeker beter weten. Het is een primaire taak van de wetenschap om onwetendheid te verhelpen, onzin aan de kaak te stellen, vooroordelen te ontmaskeren en kritiek te leveren op wat historisch en sociaal-ethisch niet door de beugel kan. Maar geen Palestijnse wetenschapper verheft zijn stem tegen deze giftige laster, integendeel, men doet er vaak juist een schepje bovenop. Ook in andere islamitische landen ziet men trouwens dat wetenschappers soms tot slippendragers van de geestelijke en politieke machthebbers zijn geworden.⁵⁷

Velen zullen het mij kwalijk nemen dat ik de lijn van de Nazipropaganda doortrek naar de islamitische en met name de Palestijnse jodenhaat. Immers, zo denkt men, het ligt in het geval van de Palestijnen toch heel anders, het komt toch door de Israëliëse bezetting van Palestijns gebied? Nee, dat is aantoonbaar onzin. Voorbijgaand aan het veelzeggende feit dat al in de 19de eeuw in islamitische landen in het Midden-Oosten een reeks beschuldigingen van joods ritueel kannibalisme uitliep op moord en doodslag, beperk ik mij tot het volgende. Al lang vóór de bezetting van Palestijnse gebieden, ja zelfs al lang vóór de oprichting van de staat Israël, nl. vanaf de jaren '20 van de vorige eeuw, hadden de Palestijnen een leider genaamd Haj Amin al-Hoesseini, de islamitische grootmoefti van

⁵⁶ Jansen, *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme* 426-543.

⁵⁷ Het optimisme dat spreekt uit het recente rapport over de islam van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (april 2006) heeft dan ook nauwelijks enige basis.

Jeruzalem, die vanaf de opkomst van Hitler in 1933 nauwe banden met deze Duitse dictator heeft gesmeed.⁵⁸ Tijdens de oorlog heeft hij jaren lang in Berlijn vertoefd om Hitler te adviseren bij zijn plannen de Joden uit te moorden.⁵⁹ Wie de protokollaire verslagen van de gesprekken tussen beide heren leest kan een huivering niet onderdrukken: hoe hartgrondig zijn zij het erover eens dat het ‘Weltjudentum’ én de democratie eens en voor goed moeten worden uitgeroeid.⁶⁰ In 1944 bezoekt de Palestijnse leider samen met Eichmann het kamp Auschwitz en hij is zo enthousiast over de effectiviteit van deze moordfabriek dat hij na terugkeer in Palestina plannen maakt ook zo’n vernietigingskamp in de omgeving van Nablous te bouwen om het land geheel ‘judenrein’ te maken. Na de oorlog betreurt hij dat het hem niet is gelukt dat hoge ideaal te realiseren en in 1948, vlak voor de stichting van de staat Israël, roept hij de Palestijnen op om alle Joden te vermoorden en geen enkele krijgsgevangene in leven te laten. Door zijn grenzenloze jodenhaat wordt Al-Hoesseini tot ver over de grenzen van zijn land razend populair in de islamitische wereld. Het is deze islamofascist, deze nazistische oorlogsmisdadiger, die door Yasser Arafat altijd is geprezen als ‘the great hero of the Palestinian people’ en ook door de leiders van Hamas nog steeds als een lichtend voorbeeld wordt gezien. De opsteller van het handvest van Hamas, Achmed Yassin, die zichzelf als de belangrijkste opvolger van Al-Hoesseini zag, maakt in dat handvest duidelijk dat de strijd tegen de staat Israël slechts de eerste etappe is in een wereldwijde vernietigingsoorlog tegen de Joden door de Moslimbroederschap.⁶¹ In het Palestijnse verzet is er dus altijd een sterke

⁵⁸ J.B. Schlechtman, *The Mufti and the Führer*, London 1965; K. Gensicke, *Der Mufti von Jerusalem Amin el-Husseini und die Nationalsozialisten*, Frankfurt 1988. Voor een uitgebreide bibliografie zie Jansen, *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme* 105 noot 45.

⁵⁹ A. Dershowitz, *The Case for Israel*, Hoboken 2003, 40-44.

⁶⁰ Zie op internet: www.psych.upenn.edu/~fjgil/muftihitler.htm.

⁶¹ Jansen, *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme* 735-740.

islamofascistische onderstroom geweest. Geen wonder dat Hamas na de machtsovername eerder dit jaar onmiddellijk nauwe banden met Iran heeft aangeknoopt; zij delen immers hetzelfde ideaal, en dat is het ideaal van Nazi Duitsland, een ‘Endlösung,’ alle rookgordijnen van leugens ten spijt. Geen wonder ook dat vlak na de Tweede Wereldoorlog duizenden Nazi-misdadigers een veilig heenkomen zochten en onderdak kregen in Arabische landen. Op de ministeries in Cairo krioelde het toen van de SS-ers.⁶² Maar ook elders waren zij welkom, immers, vele islamitische heersers in het Midden-Oosten stonden zeer welgezind tegenover Hitler, en staan dat nog. Toen Hitler in 1935 de Neurenberger rassenwetten afkondigde, ontving hij uit de hele Arabisch-islamitische wereld tal van gelukwensen. De zeer hoge verkoopcijfers van *Mein Kampf* in die wereld tot op vandaag (het boek werd al in de jaren '30 in het Arabisch vertaald) bevestigen het beeld nog eens ten overvloede. En wat ongehoord dat juist uit die hoek de aantijging komt dat Israëli's de nieuwe nazi's zijn!

Als men in ogenschouw neemt dat de islamitische jodenhaat door de intensieve propaganda dagelijks meer moslims beïnvloedt, en wel in de gehele wereld met groot succes, kan men met grote waarschijnlijkheid concluderen dat er nog nooit eerder in de geschiedenis een zo groot aantal jodenhaters is geweest als nu. Dat is ook zichtbaar in het alsmaar toenemende aantal antisemitische voorvallen wereldwijd. In ons land beperkt het zich nog tot pesterijen en intimidatie van Joden; in Polen wakkert het nieuwe rechtse regime doelbewust de oude jodenhaat weer aan;

⁶² Jansen, *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme* 136-139. Op p. 146 staat het volgende verbijsterende citaat uit de Egyptische staatscourant *Al-Akhbar* van 20 april 2001 (!): “Wij moeten Hitler dankzeggen, gezegend zij zijn naam, omdat hij destijds eigenlijk al in naam van de Palestijnen in het Midden-Oosten wraak heeft genomen op de meest afschuwelijke criminelen die er op aarde rondlopen. Maar het was niet genoeg wat hij deed – hij had zich ook op de Joden in Israël en het Midden-Oosten moeten wreken, en dat betreuren wij zeer.”

in Zweden wordt een website waarop een cartoon van Mohammed wordt getoond onmiddellijk door de overheid van het internet gehaald terwijl een islamitische website waarop wordt opgeroepen Joden te vermoorden van diezelfde overheid ongehinderd mag doorgaan; in Frankrijk zijn de eerste doden al gevallen; elders in Europa vinden aanslagen op synagogen plaats; op Amerikaanse campuses wordt allerwege door intellectuelen (of wat daarvoor wil doorgaan) een hetze-achtige anti-Israël-stemming gekweekt; de staat Israël wordt door Iran bedreigd met een totale vernietigingsoorlog. Wereldwijd houden joodse gemeenschappen hun hart vast. Opnieuw leven Joden overal in ongerustheid en angst.

Lang geleden leerde Karl Popper ons dat je nooit tolerant moet zijn tegenover intoleranten, maar Europa met haar slappe knieën is deze les vergeten en lijkt uit culturele zelfhaat te buigen voor de terreur van de straat; Europa is (alweer) te naïef om deze ‘clash of civilizations’⁶³ onder ogen te zien en (opnieuw) blind voor het sluipende gevaar van het fascisme, ditmaal het islamofascisme.⁶⁴

Maar wat doen in deze situatie de kerk en de wetenschap? De kerk laat het opnieuw grotendeels afweten. Enkele individuele pro-Israël kerken daargelaten moet men constateren dat de Wereldraad van Kerken voornamelijk veroordelingen van Israël bekokstooft; deze nutteloze instelling kan niet snel genoeg ter ziele gaan. Wat de wetenschap betreft, her

⁶³ Zie S.P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1997.

⁶⁴ Al 35 jaar geleden zei de Palestijnse terrorist George Habash het als volgt: “The Arab goal is to wage war against Europe and America and to ensure that henceforth there will be no peace for the West. The Arabs will advance step by step, millimeter by millimeter, year after year, decade after decade. Determined, stubborn, patient. This is our strategy. A strategy that we shall expand throughout the whole planet.”

en der worden vanuit universiteiten, vooral in Engeland, pogingen ondernomen om tot een boycot van Israëlische universiteiten te komen, *niet* van Palestijnse of andere Arabische terwijl juist daar de principes van de wetenschap vaak met voeten worden getreden, zoals ik zojuist liet zien.

Wat doet de Universiteit Utrecht? Terwijl Eli Wiesel ons keer op keer heeft voorgelaten dat er maar één remedie tegen jodenhaat is en dat is informatie en nog eens informatie, waardoor onzinnige vertekeningen van de werkelijkheid gecorrigeerd kunnen worden, besluit de Theologische Faculteit alhier het onderwijs en onderzoek in het jodendom te marginaliseren. Terwijl er hier in de tweede helft van de twintigste eeuw nog een fulltime hoogleraar jodendom met een fulltime medewerker was, rest er nu nog slechts een parttime universitair docent die bovendien nog het grootste deel van zijn tijd les in het Nieuwe Testament moet geven i.p.v. in het jodendom omdat de plaats van de joodse studies in het curriculum verregaand is uitgekleeft. Dit is in het huidige tijdsgewricht een totaal onverantwoord beleid. Wel royaal aandacht geven aan de islam en tegelijkertijd het jodendom in onderwijs en onderzoek marginaliseren is het tegenovergestelde van wat nodig is. Juist de wetenschap heeft hier een extra zware verantwoordelijkheid. Als noch de kerk noch de wetenschap een tegenwicht biedt aan het wereldwijd toenemende antisemitisme, wie doet het dan wel nu we ook van de politiek weinig heil kunnen verwachten? Ik stel hier met nadruk dat een theologische faculteit die in dit beangstigende tijdsgewricht haar verantwoordelijkheid in de strijd tegen de jodenhaat door middel van onderwijs en onderzoek niet erkent, haar bestaansrecht moreel gesproken op het spel zet. Ik voeg hier nog aan toe dat ik ook van mening ben dat bij benoeming van islamologen aan de faculteit gelet moet worden op de signatuur, d.w.z. dat het van groot belang is dat er niet iemand wordt benoemd van het politiek correcte soort islamologen waarvan Nederland er veel teveel heeft – de enkele goede niet te na gesproken zoals onze eigen

Hans Jansen (nu wél de arabist) - maar een kritische islamoloog die de moed heeft ook de donkere kanten van de islam onder ogen te zien en studenten er weerbaar tegen te maken.

Velen, vooral leden van de politiek correcte linkse kerk, zullen mij van islamofobie beschuldigen. Dat ik daarvan niet wakker lig komt doordat ik weet dat het in die hoek gebruikelijk is zich d.m.v. dit handige etiket te onttrekken aan de wetenschappelijke plicht naar de feitelijke basis van mijn argumenten te kijken. Het is een vorm van denkluheid waarmee men het debat onmiddellijk voor gesloten kan verklaren. Ik lijd niet aan islamofobie, daarvoor heb ik in contacten met moslims, met name Palestijnse moslims, teveel goede ervaringen opgedaan. Maar we mogen onze ogen nooit sluiten voor zaken die we niet graag zien of die niet passen in ons vaak door linkse ideologische oogkleppen bepaalde wereldbeeld.

Dames en heren, ik kom tot het persoonlijke en afsluitende deel van mijn rede. Zevenendertig jaar heb ik aan deze faculteit gewerkt. In 1969 vroeg mijn grote voorganger Willem Cornelis van Unnik mij na afloop van een privatissimum Syrisch of ik zijn onderzoeksassistent wilde worden. Ik zei ja, maar kreeg toen ook direct te horen dat ik gauw moest gaan publiceren. Ik schrok me dood. Ik had geen idee waarover en was nog maar een net 23 jaar geworden student. Maar van Unnik zei dat dat vanzelf in orde zou komen. Toen ik tot mijn eigen verbazing enkele maanden later mijn eerste wetenschappelijke ontdekking deed en daarover een artikel schreef (niet in het Nederlands want dat mocht niet van van Unnik), riep hij na lezing ervan uit: "Eindelijk vlees van mijn vlees en been van mijn gebeente!" Hij bond mij toen op mijn hart elk jaar minstens één keer in een internationaal vakblad te publiceren en dat heb ik, gehoorzaam als ik was, dan ook altijd

braaf gedaan. Van Unnik zei mij ook dat een classicus (en dat ben ik) de neiging heeft het Griekse element in het Nieuwe Testament te overschatten en het joodse te onderschatten. Daarom drong hij er op aan dat ik meer tijd aan joodse studiën zou besteden. Ook dat deed ik en maakte mij daartoe, behalve het Hebreeuws dat ik al kende, de diverse Aramese dialecten eigen. Het ging van Unnik er altijd om het Nieuwe Testament in zijn antieke context te bestuderen, maar dat dan in de breedste zin van het woord. Nieuwtesticianen die zich beperken tot het lezen van een boekje *over* het jodendom en het Romeinse rijk in de eerste eeuw – en dat zijn er heel wat! – vond hij gemakzuchtige luilakken. Zelf nam hij het begrip ‘Umwelt’ van het Nieuwe Testament heel ruim – bij hem liep die ‘Umwelt’ van Homerus tot en met de Syrische kerkgeschiedenis van de middeleeuwen.⁶⁵ Hij stimuleerde mij daarmee het net ver uit te gooien om de kennisvangst zo groot mogelijk te laten zijn. Dat was niet aan dovemans oren gezegd. Voor mijn hele verdere academische leven is de studie van de Umwelt van het Nieuwe Testament en het vroege christendom altijd een studie van de joodse en Grieks-Romeinse cultuur in het millennium van Alexander de Grote tot aan Mohammed geweest, waarbij ook de studie van de kerkvaders inbegrepen is.

Het heeft mij op verre wegen en vooral op ver uiteenlopende wegen gevoerd. Zo zult u in mijn bibliografie studies vinden over rabbijnse antropologie en over subtractieve telwoorden in een zestal oude talen, over het ontstaan van het Griekse atheïsme en over de vroegste geschiedenis van de joodse mystiek, over joodse grafschriften en over de spiritualiteit van de oudchristelijke woestijnvaders, over de talen van de Samaritanen en over de Grieks-Romeinse interpretaties van Egyptische hiërogliefen, over de theorie

⁶⁵ Voor zijn bibliografie zie P.W. van der Horst, ‘Bibliographie von W.C. van Unnik,’ in W.C. van Unnik, *Das Selbstverständnis der jüdischen Diaspora in der*

van het tweevoudige zaad in de antieke embryologie en over joods-christelijke betrekkingen in Byzantium. U vraagt zich wellicht verbijsterd af wat dat allemaal met het Nieuwe Testament te maken heeft. Ik zou zeggen: neem en lees, u ontdekt het dan vanzelf (u zult dan bijvoorbeeld zien dat mijn studie van de antieke embryologie tot de oplossing van een hardnekkig raadsel in de brief aan de Hebreëën heeft geleid).⁶⁶ Natuurlijk waren er altijd wel collega's in den lande die klaagden dat ik veel te weinig aan het Nieuwe Testament *stricto sensu* deed, maar dat is niet waar. Ten eerste verscheen mijn allereerste artikel in het tijdschrift *Novum Testamentum*⁶⁷ en mijn allerlaatste zeer onlangs nog in *New Testament Studies*,⁶⁸ en ten tweede liggen er tussen die beide studies nog enkele tientallen andere op het terrein van het Nieuwe Testament. Ik geef toe dat dat veel minder is dan de enkele honderden publicaties op de gebieden buiten het Nieuwe Testament, maar dáár is dan ook veel meer onontgonnen terrein te vinden dan op de vaak zo platgetreden terreinen van de studie van het Nieuwe Testament. Ik heb altijd kategorisch geweigerd eraan mee te werken dat er aan de eindeloze zondvloed van commentaren op alle boeken van het Nieuwe Testament er nog weer een aan zou worden toegevoegd. Nee, ik houd niet van afgekloven botten. En dat werk op al die terreinen van de Grieks-Romeinse, de joodse en de christelijke oudheid heeft mij niet alleen altijd mateloos veel arbeidsvreugde geschonken maar mij ook veel erkenning opgeleverd, niet alleen in de vorm van een hoogleraarschap aan de UU maar ook in een paar buitenlandse gasthoogleraarschappen, waaronder een in Jeruzalem, en als

hellenistisch-römischen Zeit, Leiden 1993, 29-50.

⁶⁶ 'Sarah's Seminal Emission. Hebrews 11:11 in the Light of Ancient Embryology,' in D. L. Balch - E. Ferguson - W. A. Meeks -(edd.), *Greeks, Romans, and Christians (Essays in Honor of Abraham J. Malherbe)*, Minneapolis 1990, 287-302.

⁶⁷ 'Drohung und Mord schnaubend (Acta IX 1),' *Novum Testamentum* 12 (1970) 257-269; in Engelse vertaling opgenomen in mijn *Jews and Christians in Their Graeco-Roman Context*, Tübingen 2006, 167-175.

⁶⁸ 'Abraham's Bosom, the Place Where he Belonged: A Short Note on *apenechthênai* in Luke 16.22,' *New Testament Studies* 52 (2006) 142-144.

kroon op mijn werk in 1994 mijn verkiezing tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, wat de grootste verrassing van mijn loopbaan was.

Behalve door het werk van van Unnik ben ik in mijn vroege loopbaan diepgaand beïnvloed door het werk van een aantal buitenlandse geleerden waarvan ik hier alleen de belangrijkste kan noemen.⁶⁹ Ten eerste is dat James Barr, wiens boek *The Semantics of Biblical Language* uit 1961 op mij als jong student klassieke talen een grote indruk maakte, een boek dat het gezicht van de bijbelwetenschap heeft veranderd, hoewel ik moet zeggen dat ik nog steeds menige vakgenoot in de valkuilen zie vallen waarvoor hij ons zo heeft gewaarschuwd. Als tweede noem ik Martin Hengel, wiens boek *Judentum und Hellenismus* uit 1969 voor mij richting-bepalend is geweest. De interactie tussen de joodse en de Griekse cultuur is altijd in het centrum van mijn onderzoeksinteresse gebleven. Toen in 1999 in Amerika een congres werd gehouden ter gelegenheid van het 30-jarig jubileum van dit *magnum opus* van Hengel heb ik daar een lezing gehouden over een aspect van deze thematiek (het gebruik van het Grieks als spreektaal van Joden in Palestina) waarmee ik ook uiting gaf aan onze lange vriendschap.⁷⁰ Als derde noem ik Ed Sanders, wiens boek *Paul and Palestinian Judaism* uit 1977 mij destijds meer dan enige andere publicatie de ogen heeft geopend voor het joodse karakter van het Nieuwe Testament. Tenslotte noem ik wijlen Morton Smith, de meest briljante geest die ik ooit heb ontmoet, een man wiens onvoorstelbaar grote kennis van de antieke wereld in de breedste

⁶⁹ Ik beperk me hier tot geleerden uit het buitenland. Van mijn Nederlandse leermeesters noem ik – behalve W.C. van Unnik - met ere W.J. Verdenius, de hoogleraar Grieks bij wie ik ben afgestudeerd; C.J. de Vogel, de hoogleraar antieke filosofie bij wie ik een groot bijvak deed; en haar opvolger J. Mansfeld, een groot geleerde en een goede vriend.

⁷⁰ ‘Greek in Jewish Palestine in Light of Jewish Epigraphy,’ in J.J. Collins & G.E. Sterling (eds.), *Hellenism in the Land of Israel*, Notre Dame 2001, 154-174.

zin van het woord in al haar aspecten voor mij een grote bron van inspiratie is geweest. Ook al weet ik dat hij voor anderen soms een ware kwelgeest was met zijn venijnige pen, persoonlijk heb ik niets dan goeds van hem ondervonden.⁷¹ Deze vier geleerden, hoe verschillend ook, hebben gemeen dat voor hen de studie van de Bijbel alleen ingebed in een ruimer kader van studie van de talen en culturen van de oudheid kon plaatsvinden. Dat is net als bij van Unnik ook bij mij altijd het ideaal geweest en ik heb er hard voor gewerkt om dat in Utrecht ook gestalte te geven.

Die traditie, door van Unnik hier in 1946 geïnitieerd, is nu echter in Utrecht teloor gegaan. Ik had het al over de marginalisering van de joodse studiën. De invoering van de BaMa structuur is door facultaire beleidsmakers aangegrepen om veel waarin onze faculteit groot was geworden te minimaliseren. De hoogleraar godsdiensten van het hellenisme is niet opgevolgd. De UD-post Judaica is gehalveerd. Beide vakken worden met mijn vertrek niet meer op hoogleraarsniveau behartigd. De studie van de oude talen is teruggedrongen tot een niveau waarbij ik koude rillingen krijg. In het algemeen zijn de historisch-filologische vakken, traditioneel terecht als ruggegraat van de wetenschappelijke theologie beschouwd, ernstig beknot ten faveure van nieuwe vakken waarvan ik de zin vaak niet inzie.⁷² De traditie van van Unnik, Baarda en vele anderen is daarmee verdwenen en zal nooit meer terugkeren. Dat stemt mij zeer treurig, vooral als het gaat om de joodse studiën.

⁷¹ Zie M. Smith, *Studies in the Cult of Yahweh*, 2 delen, Leiden 1996. Onvergetelijk en maar al te waar is zijn uitspraak: “A gift for systematic theology is always a handicap for exegesis” (mondeling te mijnen huize in de zomer van 1986).

⁷² Ik bespeur hier de invloed van het postmodernisme, de meest overschatte denkrichting, of liever: denkluiheidsrichting, die van de linker Seine-oever hierheen is overgewaaid en de geesteswetenschappen heel veel schade heeft berokkend.

Ook de wijze waarop de faculteit de noodzakelijke bezuinigingen heeft doorgevoerd stemt mij droevig. Daarbij is een leeftijds criterium gehanteerd om te bepalen wie de faculteit moest verlaten – daarom sta ik hier nu, nog geen 60 jaar. Maar als de UU ‘a leading European research university’ wil worden, zoals de nieuwste brochure van de UU ons toeront, had dan niet veeleer met een kwaliteits criterium gewerkt moeten worden? De vaak onthullende wetenschappelijke jaarverslagen hadden daarbij uitstekende diensten kunnen bewijzen. Is nu niet een gouden kans verspeeld om van de nood van bezuinigingen een deugd van gemiddelde kwaliteitsverhoging te maken? Voor de getroffen en, die allen weg moesten op grond van een omstreden leeftijds criterium - Godfried Bomans zou zeggen: hier is een HBS-er met een liniaal aan het werk geweest - is deze gang van zaken moeilijk te verteren geweest. Zeker, de faculteit heeft in mijn geval enorm haar best gedaan het leed te verzachten door mij ter gelegenheid van mijn vertrek en aanstaande 60ste verjaardag een prachtig afscheidssymposium aan te bieden. En ik zal niet ontkennen dat het een grote pleister op de wonde is, waarvoor ik de faculteit ook oprecht wil danken, maar bij een ander beleid had die wonde helemaal niet geslagen hoeven worden.

Voordat ik overga tot dankwoorden nog een enkel woord over mijn oogziekte. Het zal aanstonds duidelijk worden waarom ik dat doe. Deze kwaal, macula-degeneratie geheten, is een slepende ziekte waardoor men langzamerhand goeddeels blind wordt. Zolang men dat nog niet is, lijkt er voor de buitenwacht niets aan de hand. Men ziet eruit als een goedziende en anderen kunnen vaak nauwelijks geloven dat het gezichtsvermogen ernstig aan het teruglopen is. Ik heb meegemaakt dat achter mijn rug om werd gefluisterd dat het in mijn geval wel aanstellerij zou zijn en dat ik mijn oogziekte overdreef om zo meer onderzoekstijd over te houden. Zoals een skeptische collega eens tegen mij zei: ‘Nou, een mooie vrouw zie je anders nog wel!’ Mij dunkt dat als je het verschil in formaat tussen een vrouw en

een Grieks accent of een Hebreeuwse punctuatie niet meer kent, je dan de verhoudingen toch wel uit het oog hebt verloren. Een probleem bij deze ziekte is dat de patiënt aan iemand die er niet aan lijdt nooit kan uitleggen waarom je het ene wel en het andere niet kunt zien, waarom je iets de ene keer wel en de andere keer niet kunt zien, waarom je iets op de ene plek wel en op de andere plek niet kunt zien. Het wel of niet meer kunnen zien van iets hangt af van een heel ingewikkeld complex van factoren waarin de patiënt zelf vaak pas na heel lange tijd inzicht krijgt.⁷³ Ik vertel dit alles in de hoop dat u voortaan mensen met deze ziekte niet beoordeelt naar wat u meent te weten. Dat kan zeer kwetsend zijn en dat verdienen mensen met zo'n somber vooruitzicht niet.

Tenslotte dan de woorden van dank die ik verschuldigd ben aan degenen die mijn verblijf aan deze faculteit decennia lang hebben veraangenaamd. Er zijn daarvan drie categorieën waarvan ik telkens slechts twee vertegenwoordigers noem *pro omnibus* omdat het anders veel te veel zou worden. Van de overledenen noem ik met dankbaarheid Wim van Unnik en Jannes Reiling. Van de nog levenden die niet meer aan de faculteit verbonden zijn noem ik met ere Tjitze Baarda en Gerard Mussies. De tien jaren dat Tjitze hier hoogleraar was behoren tot de gouden jaren van mijn loopbaan. Hij was – en is - een hartelijke persoonlijkheid, wetenschappelijk zeer stimulerend en wijs. Dat Gerard Mussies ('de geleerde mus') en ik, beiden geen gemakkelijke mensen, kans hebben gezien om 30 jaar lang dag in dag uit in goede harmonie met elkaar samen te werken is een wonder waarvoor ik hem nog steeds dankbaar ben. Van degenen die nog wel werkzaam zijn aan de faculteit én KTU noem ik, *exempli gratia*, alleen het echtpaar Corja en Maarten Menken. Waarom hen? Omdat ik, ten eerste, van hen altijd veel goeds heb ondervonden, maar ten tweede, omdat ik in dit paar

⁷³ Zie L.G. Mogk & M. Mogk, *Macular Degeneration*, New York 1999.

zowel de mannen als de vrouwen, zowel de vakgenoten als de niet-vakgenoten, en zowel leden van de faculteit als die van de KTU die hebben bijgedragen aan mijn welbevinden alhier in de afgelopen 37 jaar, kan bedanken.

Helemaal aan het eind noem ik nog iemand die op een heel andere wijze veel voor mij heeft betekend. Dat is de voormalige directeur van een non-profit reisorganisatie, het Instituut voor Internationale Excursies, Marius Groeneveld. Met hem en dankzij hem heb ik veel door het Midden-Oosten gereisd. Maar dat waren geen gebruikelijke reizen, want door hem heb ik landen als Israël, Syrië, Jordanië, en Egypte leren kennen op een wijze die voor de meesten niet weggelegd is. Elke reis bevatte altijd een programma met gesprekken met politici, beleidsmakers, geestelijke leiders en geleerden. De ene keer ontmoetten we Abba Eban, een andere keer de hoogste adviseur van president Mubarak, Osama el-Baz, of leden van de PLO National Council in ballingschap in Damascus. Dankzij deze zeldzaam boeiende ontdekkingsreizen ben ik, als het gaat om de verhouding van Israël tot de andere volkeren, niet in het verleden blijven steken. Marius Groeneveld heeft mij met de neus op het heden gedrukt.

Dames en heren, Dit was mijn afscheidscollege. Sommigen van u hebben iets geleerd, anderen hebben wellicht met kromme tenen hun ergernis uitgezeten, nog weer anderen hebben misschien een lekker dutje gedaan, kortom: voor elk wat wils, precies zoals het hoort bij een openbaar afscheidscollege. Ik hoop in ieder geval dat, bij welke categorie luisteraars u ook hoort, dit college u lang zal bijblijven.

Ik kom tot mijn slotzin. Ik kondig die nogal nadrukkelijk aan omdat ik mij gelukkig prijs in staat te zijn precies dezelfde slotzin uit te spreken als die waarmee ik vijftien jaar geleden op deze plek mijn oratie afsloot. Die zin

luit als volgt: Zich jarenlang omringd te weten door drie zo liefdevolle vrouwen als Mechtild, Mirjam en Bernardine is een ervaring waarvoor ik de dankbaarheid alleen zou kunnen uitdrukken met woorden die het vocabulair dat mij in het kader van een academische rede ter beschikking staat, verre te boven gaan. Daarom geef ik er de voorkeur aan er het zwijgen toe te doen, aannemend dat u de welsprekendheid van dit zwijgen zult begrijpen.

Ik heb gezegd.

q